

Қалмақан. ӘБДІҚАДЫРОВ

12007

3649к

ҚАЖЫМҰҚАН

Мектеп
кітапханасы

Қалмақан ӘБДІҚАДЫРОВ

ҚАЖЫМҰҚАН

ПОВЕСТЬ

ҚазАқпарат

Алматы
2005

**Кітап Қазақстан Республикасы Мәдениет, ақпарат және спорт
министрлігінің бағдарламасы бойынша шығарылып отыр**

Ә14 **ӘБДІҚАДЫРОВ Қ. Қажымұқан. Повесть. –**
Алматы: ҚАЗАқпарат, 2005. – 216 бет.
ISBN 9965-643-95-4

Белгілі жазушы Қ.Әбдіқадыровтың бұл повесінде кезінде күрес өнерінің әлем таныған дарабозы атанып, аты аңызға айналған қазақ халқының біртуар перзенті, күш атасы Қажымұқанның бүгінгі ұрпаққа да өнеге болар ғұмырбаяны, жүрек сырлары тартымды суреттеледі.

ББК 84 (5Қаз)

Ә 4702250200
452 (05)-05

БҰЛ БЕРГЕН УӘДЕМ ЕДІ

Бір мың тоғыз жүз қырық бірінші жылдың көктемі. Алатаудың айдын-шуақты баурайына көктем әкелген жұпар иісі сезілді. Ауа райының мерзімді уақтысына қарай қары еріп, жаңбыры жауды. Шалғыны өсіп, бау-бақшасы дер кезінде көгерді. Үй алдындағы үш түп емен мен екі түп сирень тауыстың қанатындай көрікті жапырақтарын жайды. Гүл бүршіктерін шығара бастағанда, апрельдің орта кезі болып та қалып еді. Менің қыс ортасында мертліккен аяғымның сырқаты созыла түсті, ұзап жүре алмай, үйден сирек шығатынмын.

— Ойпырмай, келіп қалды! — деді үй алдындағы арық суына ыдыстарын тазартып отырған әйел, сасқалақтаңқырап үйге кірді де. Қолына ұстаған ыдыстарының суын тамшылата, артына қарап: — Қажымұқан келді! — деді, ұмытқан есімі енді есіне түскендей. Мен де орнымнан қозғалғанша:

— Қалмақанның үйі осы ма? — деген қомақты үн үй алдындағы басқыштан естілді. Мен де ауыз үйге шығып үлгеріп, жиде ағашының бұтақты бүгілінен істеген тоқпақтай жуан қолдың саусақтарын ұстап тұр едім. Иә, көрмеген кісі де оны бейнесінен тани беретін Қажекең екен.

Алматы қаласы, Карл Маркс көшесі, 97-үйде 23 күн жатты. Бұл үйдің алдындағы сексен жыл жасаған емен ағаштың саясында қазақтың ардақты кісілерінің бірсыпырасы отырып, түнеп, түстенетін еді.

Баласы Қошқарбайдың Шашубаймын,
Болсам да малға кедей сөзге баймын.
Көп алсам кемімейтін кенім халық,
Байларға малды екен деп бас ұрмаймын, —

дейтін кәдімгі Шашубайдың өзі болды.

Ерназар², күнде менен бата аласың,
Бөлеге неге барып шаталасың?
Балалар, ынтымақпен істемесен,
Түбінде жаман колхоз атанасың. –

деп колхозшыға үгітін айтқан, өзі туралы:

Ақ басты Алатаудың Жамбылы мен,
Олеңнің ұлы сүре даңғылы мен.
Алдымда Бұқарбай мен Сүйінбайлар,
Солардан тәлім алған қалдығы мен, –

дейтін Жамбыл.

Ақынның ардагер сыпайысы Нұрпейіс, салған жерден шаба жөнелетін әйгілі саңлақ ақын Иса, гармонияға қосқан даусы көрші үйлердің қабырғасын дірілдеткен Нартай, кербез ақын Кенен, тілге бай Қуат, Саяділ, Жетісудың өрен жыршысы Үмбетолі, онгүстіктің Орынбайы, Әлібеті, сырбаз ақын Омар отырған жер еді. Қазақтың алып даласына білім шырағын жағушы жыл күстарының бірі Ыбырай Алтынсариннің егін шығарған алғашқы гүлдерінің бірі, жазушы Спандияр Көбеев те осы ағаштың түбінде демалған-ды. Сол жігіт жасты емен ағаштың түбіне кезекті ғасырлардың біртуар адамдарының бірі Қажымұқан палуан да келін еді. Соншалық даңқты кісілердің аяғы басылып, саясында отыру үлесіне тиген сол емен ағаштар мен сиреньдер нендей бақытты еді десеңші!

– Жамбылдың өлеңін жазып алуға жәрдемдестің, Қалмақан. Нартайды екі жыл бойы іздеп, Мырзашөл, Нұратаны қоймай, Қокан, Ферғананы кезіп, көрінгеннен хабар айта жүріп, Алматыға алдырып, атағын шығаруға себепші болдың, Қалмақан. Балқаштың түкпірінде жатқан Шашубайды самолетпен алып келдің, Қалмақан. Көні, мен туралы не естідің? Жалшыдан шығып, жер жүзіне атағын жайған менен басқа кімің бар еді! Сөбит бар, Ғабит бар, ақын Иса бар, сен бар, басқан бар – мен туралы жазған кітаптарың қайда?!

Ертең Сөбитке барамын. Ол мені Орынборда тұрған кезімнен біледі. Ол мені жазбай, Нұрмағамбетті жазды. Ол Ерназар – Жамбыл атындағы колхоздың бұрынғы аты.

қасиетті ағаны жазғаны жақсы, бірақ мені қоса жазбағаны үшін желке етін бір сығып қоймасам, есіне түсетін емеспін, – деп, күліп қойды.

– Болады, Қажеке. Сіздің кітабыңыз да туады, Сәбит жазады, Ғабит жазады... Келешек ұрпақтардан әдебиеттің ғажайып шамшырақтары шығады, олардың қаламы сізге үйірілмей кетпейді. Кәне, шай ішейік.

* * *

Қажекенің өмір арнасын ағытып айта берді. Ол алғашында, бейне бір тұтасқан бұлтты найзағай жарып, төге салған нөсер сияқты еді. Тыңдалым да отырдым, қағазыма түгін де түрте алмадым. Сатырлатып құя салған нөсердің баданадай тамшыларының жайлысы тиіп, жанымды рақаттандырып, жайсызы шашырап, көзімді жұмдырып, басымды ауыртқандай болды.

Нөсер! Нөсер арты жерді көгертеді. Сөзінің қорытындысы жайнаған гүлді алдына жайған сияқты еді. Омірдің бір саласында жасаған еңбегіне қатты қызықтым.

– Ара барлық гүлді аралайды, бал шығаратын басын ғана сорады, – деп керегін тізе бердім. Күдікті жерін сұрай бердім. Бірақ түгел еншіме тимеген 23 күнде теңізден тамшы ғана алып қалдым.

– Жаз, осыны!

– Жазайын, аға.

– Мені әсірелеймін деп әуреленбе, тек тәңірімнің берген бейнесін ғана жаз.

– Құп болады!

ҚАР КҮРЕГЕН БАЛА

Ақпан-қаңтардың сықылдаған сары аязы. Қыламықтап қырау ұшқындап, барлық заттың сыртына мұздан сауыт кигізіп тұрды. Қызылжар қаласының орталық бір көшесіндегі қорада, үлкен сарайдың темір қақпасы кең ашылып, ішінен «һауппалаған» дауыс естіліп жатты. Бұл саудагер Иван Ногичтің қоймасы еді. Күзде сойылған малдың еті мен майы енді ішкі Ресейге жөнелтіліп, оны таситын 60

пар ат шана жұмсайтын кіреші бай Орлий Масликов кіресін алып еді. Отыз пұт май құйып қатырған кеспекті он адам жабылып орнынан қозғалтпай алмай жатты. Сарай ішіндегі дауыс – солардың үні.

Қораны басқан қарды күреуге жалдаған он алтыдағы жас бала сарайға қайта-қайта қарай берді.

– Ей, сенің әкеңнің аты кім? – деді бұрме қара тонды қойманың басқарушысы.

– Оны қайтесің?

– Сұраймын.

– Құда түсейін деп пе едің? ... Айтатыныңды айта бер. – деді кішкене қара көзін жымита қараған бала.

– Сен онда неге қарайсың? Қарынды күре де, тиісті тиып-тебеніңді алып, құры. Бөгде нәрсеге бұрылып қараудың саған қанша керекі бар? Соншалық сарайдың есігіне қарай бересің...

– Сен балдырламай, маған сонда не істеп жатқаныңды түсіндірші.

– Тау көтеріп жатыр.

– Сонда сарайға кірген тау көтерілмей жатыр ма? Шуылдап басымды ауыртты. Өздері адам ба, шөпті – «сырғауыл көтеріп келдік» деген бақсының жыны ма?!

– О-хо-хо. Мынаның сөзі отыз пұттан гөрі ауыр жатыр екен. Жібер сарайға, көтерілмей жатқанның не екенін көрсін, – деді тұлыпты көмілтіп киіп, қақпа аузында тұрған саудагер.

– Ей, бар енді. Әне, мырза көріп тұр.

– Көрсенің немене... – деп, қар күреген бала есік алдында тұрғандарды қаңбақтай қақтырып, сендей соқтырып, қағамаға сарайға кіріп келді. Басқаны бұрліктірген аяз оған шыбынсыз жаз сияқты. Үстінде мақталы жыртық шапан, биялайын беліне қыстырып, бас киімін қолына ұстап, қимылдап жүрген кісілерге аңырая қарады. Тұрған орнынан жарты кездей ғана жерге әрең жылжыған кеспектің қасына жақындап, иығымен қағып, астындағы қалың тақтайды сықыр еткізді.

– Көтерілмейтін тауларың осы ма?

– Саған жеп-жеңіл көрініп тұр ма?

– Әй, тәйірі-ай... Соны да сөз деп айтып тұрсындар-ау. Тау дегенге таңырқансам, бұл шелектей-ақ ыдыс қой. Он

кісі жабылып, қаланы «һашпалап» бастарыңа көтеріп жүргендерің осы ма? Өздерің шетке ысырылып, тиетін шанаңды есік алдына әкеле беріндер. Әй, әдемі тұлыптылар, қалбалақтап жүріп, бір жерлерінді қақтырып аларсыңдар, кейін қаш!

— Мынаның сөзі қандай дорекі! Қожайындарға қалай түйеден түскендей сөйлейді. — десті мұртына мұз қатқан жұмысшылар.

— Оны қоя түр. Алдымен ауылдың алаңғасарының күшің көрейік! — деді іргеге қарай ысырылған екі мырза.

Бала еңкейе беріп, кеспекті иығымен нығырақ тіреп, қағып жіберді. Астына салған сүйемдер мен қада ағаштар шатыр-түтір етіп, біріне-бірі қағысып, бастары шошаңдасты да, отыз пұт тоң май құйған кесек екі-үш қаққанда, желге ұшқан ебелектей домаланып, сарайдың есігіне барып та қалды. Шой табан екі завод атын жеккен жүк шанаға қалай барып түсіп қалғанын тұрғандардың көзі шалмай да қалды.

— Ей, мынауың не істеп жіберді?

— Не істегенін көрмей тұрмысың! Оның орнынан қозғай алмаған кеспекті шанаға апарып салып қойды.

— Айтайын дегенім ол емес-ау, қожайын, тегі, осы кәдімгі адам ба? ..

— Енді кім?

— Бір жақтан келген дию ма, пері ме, бірдеңе шығар өзі.

— Не де болса, оның көтере алмағанды бір өзі көтере салды, жарайды. Міне, саған елу тиын, — деді май салған кеспектің қожасы.

— Жиырма тиынды мен берейін, — деді Масликов кең барқыт шалбарының қалтасына баржиган семіз қолын сұғып жатып.

— Майлы бай, қанша қорбаңдасаң да, қолыңа бір сомдық сары шұнақ ілінбеді-ау, — деді екі бай бірін-бірі өзілмен қағысып.

— Сен енді байыдың. Қар күрегеніңе тиын алмай, — деді, қораны күретіп жатқан қамбаны.

— Былшылдамай, уәделескен он бес тиыныңды әкел. Мен бай кісі емеспін, ол маған тамақ болады. Жетпіс тиынды ауылдағы тарығып отырған әжеме жіберем, — деді жалпақ қайың күрекпен шөмелеп, қарды биік қорадан асыра атып жатқай, беті бұрқыраған термен буланған бала.

– Орлий, сен маған мырзасынған былшылыңды айтпай, мына казакты қолыңа түсірін ал. Кірекеніңе мұндай адам керек қой. Ол реті келгенде жиырма кісінің жұмысын істейді.. Жогасына қарашы, буыны қатпаған бала, шойыннан құйған алыптардың ескерткіші сияқты...

– Озім де соны ойлап, жиырма тиын сыйлап тұрмын. Бірақ ол жиырма кісінің тамағын да ішеді ғой. Озің айтқандай буыны қатпаған бала, созыла беретін резеңке қанар сияқты болады.

– Немене, саған үсіген картоп пен Есілдің сасыған шабағы жетпей ме? Бере бер астырып...

– Иә, оның да есебін табармын. Қысы-жазы құмырсқалай шұбыртып жүргізіп отырған кіреге мұндай күш керек. Әсіресе, ұзақ сапарға таптырмайды.

Бала қарын күреп болып, тиынын алған соң, Масликов қойын дөңтерін алып, балаға жымия қарап, оңгімеге кірісті.

– Бала сен қайдан келдің ә?.. Мен білем сен Қызылжардыкі емес. Қай болыс, қай ауылдыкі?

– Ақмола облысы, Сарытерек болысы, Құрама аулынан.

– Әкеңнің аты кім?

– Мұңайтпас Ернақов.

– Оз атың кім?

– Мұқан. Оны қайтесің?

– Сенімен тамыр болғым келін тұр...

– Тамыр болып, ат мінгізесің бе?

– Жарайды, мінгізейін. Сен маған жігіт боласың, дұрыс па?

– Болайын, айына не бересің?

– Мен саған бәрін берем. Тамақ менен болады. Сенің киімің жоқ, киім берем, сондай айлық берем. Айың – бір сом сексен тиын.

– Ей, тамыр, оның аз ғой. Рас, мен жұмыс іздеп келдім. Әжем, әке-шешем бар, кедей кісіміз. Ең болмаса, менің тапқаным солардың қант, шай, нанына жететін болсын, аздап қосыңқыра.

– Менен басқа кісі саған сексен тиыннан артық бермейді. Мен сені аяп, үлкен жігіттерге беретін айлық беріп тұрмын. Оның үстіне мына алпамсалай денеңе, киім-кешегіңе, ішетін тамағыңа екі-үш жігітке беретін қаржым артық шығатынын білесің бе?

Бала ойланып тұрып-тұрып, келісімін берді.

Болашақ атакты палуан Қажымұқан Масликовқа осылай келіп жалшылыққа тұрды.

* * *

Мұқан Масликовтың үйіне келген күні, жалшы кіреші жалшылар жататын жатақханаға орналасты. Сабан төселіп, пеш қойған сарайдың бір бұрышы тиді. Сонда түнеп шықты. Ертеңіне қожасы Мұқанды өз үйінің ауыз бөлмесіне шақырып, отыз пұт кеспекті доп қылып домалатқан дәуді өзінің әйел-балаларына, қонақтарына көрсетіп, оның көп жігіттінің бірі болғанын айтты. Күшті баланы айнала қарасып, бойын аршындан, салмағын өлшеп, Масликовтың кереметтей етіп айтқанына сенбеді.

— Бұл қалай отыз пұт көтереді? Бойы жарым кез¹, салмағы 200 қадақ², рас, мойны, қол-аяғы жуандау. Бірақ отыз пұт жүкті көтеруі мүмкін емес, — деп есепшісі өзінің өгіз өлшейтін есебін айтты. Оз сөзін қостамағанына Масликов та ренжіп:

— Жарайды, ендеше Мұнайтпасовтың кереметін кейін көрерсіңдер, — делі.

— Ал, бала, қалай ұйықтадың? Жатақхана жылы ма екен? Жігіттердің арасы көңілді болар? Олар домбыра тартады, өлең айтады, карта ойнайды. Шынында да, біздің үйден сендердің жатақханаларын қызық...

Қажымұқан біртүрлі көңілсіздік кейпін көрсетіп:

— Қожайын, мен ол жағын білмеймін, түнімен ұйықтағаным жоқ.

— Неге? Ішінде ұрыс, жанжал көп пе екен? Жанжалдасса, төртеу-бесеуі жиылып отыз пұт болмайды, лақтырмайсың ба шетінен...

— Жоқ, айта көрмеңіз... әжем «Ұрысқан жаман болады» деген. Менің төбелес, жанжалға жаным қас.

— Енді неге ұйықтай алмадың?

— Ұйықтай алмағаным, төсеген сабанның арасында тышқан бар екен. Олардың шикылдаған дауысын естісем, зорем кетеді.

¹ Кез — бір метр.

² Қадақ — 400 граммға тең.

Масликовтың үй-іші, өзі қосылып қарқылдап, көздерінен жас аққанша күлді. Оның жататын жердегі тышқандардан қорқатынын енді ұққан қожайын ойлана қарап, сөзінің соңында күлген жоқ.

Міне, отыз пұт көтерген палуан... Тышқаннан басқа тағы неден қорқасың?

– Онан басқа ешнәрседен қорықпаймын.

– Қасқырдан ше?

– Ой, тәйірі, қасқыр, аю, қабан дегендер – ит емес пе? Иттен кісі қорқа ма? Тек мына, адам жататын жерде тышқанның шикылдағаны жаман...

Мұқанды ас үйінің ауыз бөлмесіне жатқызатын болды да, өзіне екі ат, бір шана беріп, шөп, отын әкеліп тұру жұмысын тапсырды.

ЖАЯУ СҮЙРЕГЕН ШАНА

Сағаттың тіліндей айналған күн өте берді. Мұқанның қарағайды қамыстай қаусатып, қолымен тартып құлатқаны, талай ауыр жүкті жалғыз тиегені аңыз болып айтылып жүрді. Челябинск, Қазан, Уфа, Самарға бірнеше рет барып та қайтты. Бойы өсіп, буыны қатая түсіп, он сегіздегі жігіт болды.

Қыс ортасы ауып, ақпанның ішінде, үсті-үстіне төнеп қар жауып, Қызылжар айрықша суытты. Масликовтың үйіне отын да, шөп те шақ келмеді. Ауыр жұмыс қайда болса, Мұқанды сонда жұмсау әдетке айналды.

Айдың аяғына таман ішкі Ресейге кеткен көліктер келіп, қаладан жиырма шақырым жердегі шөпке, Мұқанның қасына төрт шана қосып, бес көлік жіберді.

Масликовтың үй-ішіне Мұқанның ауыр мінез, тіл алғыш, төрттіптілігі қатты ұнаған еді. Ол қандай жұмыс тапсырылса да, орындап келетініне әбден сенді. Сондықтан:

– Митька (оны Масликовтың үй іші Мұқан деуді қиын көріп, «Митька» деп атап кетті), мүмкіндігің болғанша шөпті тез жеткізуге тырыс. Басқаларға қарамай, шөбінді алдымен тиеп ал да, келе бер. Жолда болдырған аттар аш тұр, – деді қожасы.

– Жарайды, – деді тіл алғыш Мұқан.

Түн ортасы ауа жүріп кеткен шөпшілер қар басқан

соқпақпен жүру ауыр болып, әрең дегенде түсте шоңке жетті. Мұқан жақсы деген екі атты таңдап жексе де, ауыр жол аттарын болдыртып тастады. Аяз сорып, әлсіреп келген жігіттер төбе болып, қар басқан шоңгіт көріп, үрейлері ұшты. Оның қарын аршу үшін бір күн айналу керек сияқты. Жолдастары қарды қай жағынан аршып, шоңгіт қалай тиесу керектігін кеңесін, әр түрлі тәсілдерін айтып, көп тұруға айналды.

— Сүлдеміз сүйретіліп, шөбіне әзер жетіп едік, енді мұны аршып алу азабы шоңшен бірге сүйегімізді шанаға салар, — деді тоңып, жақ жүні үршиген біреуі.

— Масликовтың бір сом сексен тиыны сол сүйегің үшін берілгенін шоңгіт басына келгенде білдің бе? — деді шак денелі сары жігіт.

— Мұның өзін мына бір жерден ашу оңай болар: үйінді қардың ойнатпау жері екен. Шоңгіт түбіне шейін, шана сыйғандай етіп, қарын алсақ, төбесін басқан қарды кейін көрерміз, — деп, тағы біреуі үйілген шоңгіт айнала басып, төбе болып кеткен қарға шығып, көріп жүрді.

Оған дәті шыдамаған Мұқан боран үріп, шоңгіт шеті көрініп тұрған бір бұрышына келді де, жігінің арасына бастырықты ырған-ырған сүңгітін жіберіп, иығымен көтеріп тастады. Шөп-мөбімен үйілген қар жел аударған түндіктей төңкеріліп түсті.

— Ой, мынау не істеді өзі?.. — десті, қалай ашып алудың амалын талпай тұрған жолдастары. Оған Мұқан жауап қайырмады. Бастырықты тағы бір сұғып екінші көтеріп тастағанда, үйілген шоңгіт жартысы ашылып қалды. Бір айыр шоңгіт аттарының алдына апарып салды да, шанасын доғарып, сүйреткен бойы жақындатып әкеп, шоңгіт тиесі берді.

— Ей, сен не істеп жатырсың? Қомбе қарда атты қалай жекнексің, батып кетеді ғой, — десті, жолдастары.

— Менің оны өлшеп, ой тауысуға уақытым жоқ. Қожайын айтты — бітті, менің шоңгіт тез жеткізуім керек. Осыдан басқа маған түктің керегі жоқ.

— Мына күртік қар атты көтере алмайды деп тұрмыз ғой.

— Атты көтермесе, мені көтереді. Менің атқа шейін сүйреп баруға мүршам келеді ғой деп тұрмын.

— Соны қойшы, нан жеп, әл жинайық та, сонан кейін қалай тиесу алуды ойласармыз, әйтеуір, бала төбесін ашып,

азашты жеңілдетті ғой, — десті, суыннан бойларын жылытқалы, беттерін укалап, қолын қолына соғып, жүтіріп жүрген жігіттер.

Жолдастары наңдарын жеп болғанша, Мұқан шөпті таудай қып тиен болып, бастырығын тартып, жетегінен ұстап, игнанадай сүйретіп, аттарының қастарына анарын қойды да, ол да нанын жеді.

* * *

Мұқан атын жегіп, жеті-сегіз шақырымдай шыққанда, қарсы алдынан боран соға бастады. Үйе тиелген шөпке қарсы соққан қарлы жел шөп арасын көтеріп, өңменінен итергендей тіреп, аттың аяғын қия басқызбады. Аттардың жүргенінен тұрғаны көбейді. Күн батып, дүлей қараңғы түн басталды. Мұқан шананы сүйрелеп, атқа көмектесті. Айыр шаншын, артынан да итеріп көрді. Шекелеп аққан тері оңіріне тамып, түйір-түйір мұз болып, қатып жатты. Қалаға жеті шақырым қалғанда бір ат аяғын басуға мұршасы келмей, төрт аяқтап тұрып алды. Ыза кернеген шөпші айырын шананың артына көменете шаншын қойды да, үрінді қарға көмілін тұрған шананы итеріп кеп жібергенде, жүре алмай тұрған ортаға жеккен ат, жетек сынып, бүктелген бойынша шананың астына шалқасынан түсті. Жанына жеккен ат қайрылып, сыртқа шығып кетті. Мұқан шананы кейін итеріп, астындағы атты босатқанша ол өліп кеткен еді. Шөпші біраз демін алып отырды да, өлген аттын қолдауынан божыны екі қабаттап өткізіп алып, кеудесін көтеріп, шөптің бастырығынан байлады да, басы көтеріліп, салбырап тұрған бөксесін иығына салып тұрып, шананың үстіне лақтырып жіберді. Озі бел көтергіш қайысты шанаға байлап, қалған атқа нар болып, шөпті сүйреп, қаланың шетіне шейін алып келді. Қалаға кірген соң, ол ат та аяғын басудан қалды. Оны шананың артына байлай салып, өзі жүкті сүйрей берді. Ел тұрып, қорасының айналасын күрей бастағанда, адам сүйреткен дәу шана шөп, бір атты үстіне салып, бір атты артына байлап, Масликовтың қорасына кірді. Бұл алып күштің кім екенін білу үшін, Масликовтың қорасына келгенше қала адамдары топ-тобымен шананың артынан ерген еді.

Тобелей болып шөп үйілген шана қораға атсыз кіргенде,

Масликовтың үй-іші, жалшы жігіттері үрейлене далаға шығысты.

– Ойбай, ат қайда?.. Иттің баласы! – деп, жан даусы шықты байдың.

– Жоқ деген атың шананың үстінде, бір атың шөптің артында байлаулы, қожайын, далада қалған ешнәрсең жоқ, – деді бала. Қожайын өлген атты көріп:

– Шақырындар городовойды, мына шошқаға акт жасасын, – деді.

Екі городовой келіп:

– Сүйрет шананы, шөп, атымен. Полицмейстерге алып барамыз, – деді.

Үсті-басы термен буланып, апақ қырау басқан Мұқан үстіндегі өлген атымен шананы сүйретіп, полицмейстердің қорасына кетті.

КӨПТІҢ КӨМЕГІ

Мұқан полицмейстердің кеңсесіне қарай шананы сүйрей жөнелгенде, оның соңынан қаланың үлкен-кішілі жүздеген адамы шұбап бірге кетті. Городовойлар оларды серпілту үшін қанша түсін суытса да, жұрт оны елемеді. Балалар күрткі қарды қайыстай тіліп келе жатқан шананың артынан итерісіп, Мұқанның ауыр жүгін жеңілдете түсті. Қораға жақындаған соң, городовойлар шананың жанындағыларды қуып, енді бірі кеңседегі бастығына кірді.

Бастық маңғазданып, есік алдына шыққанда, шана сүйреген Мұқан полицмейстердің қорасының қасына тақалып қалды. Үйе тиелген шөптен сүйреген адам көрінбейді. Боран үрлеп, ақ қарды тықпалап тастаған шөптің үстінде аяғы серейіп, ат жатыр. Шананың айналасында орқояндай ойнақ салып, балалар жүгіріп жүр. Қолдарына шелегін, күрегін ұстаған әйел, еркектер шананы сүйреткенді көріп қалуға ұмтылып, аяқтарын жүгіре басып, мойындарын созады. Бастық көше толған кісілерді көріп, шошып кетіп:

– Бұл не үшін қаптап жүрген адамдар? – деп, жанында тұрған городовойға қарады.

– Ұлы мәртебелі мырза, өзіңіз білмейтін не бар... Еріккен ел жаяу шана сүйреткенді қызық көріп жиналғаны ғой.

– Неге қумайсындар бұларды?

– Қууын қудық, мырза. Бірақ кусақ, қораларға кіреді де, қасына кісілерді қосып алып, қайта жүгіріп шығады.

– Қуындар. Қазір тарасын. Шананы сүйреткен қазақ та қызық бұлар үшін. Тарт! Шананы қораға кіргіз! – деп, бастық кеңсеге кірді. Мұқан шанасын сүйретіп, полицмейстердің қорасына кіріп кетті.

Қораның есігі жабылған соң, городской жиналған адамдарға:

– Жауырындарыңды мына дойыр тілсін демесеңдер, тараңдар, – деп қолындағы қамшысын көпке көрсетті.

– Оныңды бізге неге көрсетесін? – деді біреу.

– Неге кетпейсіңдер? – деп, городской мұртын тікірейтті.

– Қызық көреміз.

– Қандай қызық?

– Біздің Петроград, Москвадағыдай театр, клубымыз, циркіміз жоқ... Жаяу шана сүйреткенді көрсек те қызық. Көшеге жиналған елге сендердің бастықтарыңның өкпесі қысылып тұр ма? – деді бір тігінші.

– Ей, мұртыңды сыламай, жаңағы шана сүйреткенді бері шығаршы, көптің дүбірі өкпелерінді қысса, өзіміз үйімізге алып кетейік. Мұртыңды несіне тікірейтесін? Оныңды күнде көріп жүрміз ғой, – деді базардың орнын сыпыратын қарауылшы, городскойға жақындай түсіп.

– Енді тараңдар. Ол бұл қорадан шықпайды.

– Неге?

– Ни ішлеп?

– За что? – деген дауыстар жамырай шықты.

– Ол қазынаға пайдасы тиіп тұрған Масликовтың атын өлтіріп, шанасын сындырып отыр.

– Е, Масликовтың байи түсейін деп, дамыл тапқызбай айдатып, титығына жеткізген аттары жылда қырылып жатады ғой. Өлген аттарын жалшыларына төлеткізеді. Оларды ұрып, ұрсып жәбірлейді. Боранға ұшып өліп, жарымжан болған жалшысы аз ба? Сендер соны қораларыңа неге қамамайсындар? Кеше шөпке кеткен бес көліктен шөпті жаяу сүйретіп, біреуі ғана келді қалаға. Төртеуін қар басып далада қалды. Аты түгіл, адамы да қырылып қалған шығар. Городовойлар, оны неге іздемейсіңдер? – деп, біреу дүрсе қоя берді.

– Кетпендер, босаған соң, дәуді алып барып, тамашасын көреміз... Отыз пұттық кеспекті қақпақыл ғып ойнайды дейді: Үйдей қарағайды аяғымен теуіп сындырады дейді... Сонысын көреміз, – деп даурықты біреулер.

– Бастық қайда? Бай, аттар қырылатын болды, шөпті қайтарсын деп жатыр, – деп, екі ат жетелеп, Масликовтың бір жігіті келді.

Тарамай тұрған көшке қабағын шытып, бастық тағы шықты:

– Азаматтар, түсіну керек қой... Сіздерге тарқа деген бұйрық берілді. Неге тыңдамайсыздар? Көңіл қалдыратын қылық осындайдан шығады енді!

– Полицейстер мырза, көңіл қалдыратындай көпшілік не істеп тұр? Оз аяғымызбен қар басып тұрмыз. Оның салмағы кімге түскендей...

– Бұларға ұқтырудың өзі – бір жұмыс, – деп суыққа шыдамаған бастық даурығын әлденеме айтып, ішке кіре бергенде, Масликовтың қамбашысы келіп:

– Таксыр, шөпті шанасымен қайтарсын деп бай ат жіберіп еді, соған рұқсат етсеңіз...

Көпшілікке құрсанған ашудың шарпуы оған да тиді:

– Мен терген, тексеріп, акт жасамай, ешнәрсені қорадан шығармаймын.

– Таксыр-ау, аттар аштан өлуге айналды...

– Масликовтың өзі өлсе де, айтқаным айтқан. Атымды өлтірді, тексер деген өзі. Тергеймін енді, ат өлген жерге барып көрем, – деп, бастық ашумен есікті тарс жауып, ішке кіріп кетті.

Балалар полицейстердің қорасының жан-жағынан қарап:

– Әне, шанасы қораның дәл ортасында тұр. Өзі қардың үстінде жалаң бас отыр... Әне, тұрды... Кеңсеге кіріп баралы, – десіп, шулады.

Городовойдың біреуі елді тарата алмаған соң, солардың дәу туралы әңгімесіне өзі де араласты. Озгелердің өлшеуіс мақтауына бұл есепті дәлелімен араласты.

– Бұл шынында, дәу... мына шөп кемінде қырық пұт. Арасына кірген қары – бес пұт... Ал анау ат он бес пұт қайтсе де болады. Сонда 60 пұт жүкті жеті шақырым жерге жаяу сүйрегені ғой. Тегі, жай бала емес, – деді.

Бастық кеңсесіне кіріп, ат өлтірушіден жауап алды.

- Сенің Масликовқа жұмыс істегеніңе қанша болды?
- Үш жыл.
- Жасың нешеде?
- Оны білмеймін, әйтеуір, жылым түйе...
- Түйе деген немене?
- Түйе – түйе. Малдың ең үлкені.
- Оның жасымен қандай байланысы бар?..
- Қазақта сондай жас болады. Сыыр, қой, жылқы – бәрі бар.

Ешнәрсеге түсінбеген полицимейстер:

– Далада тұрғандардың ішінде қазақ бар ма екен, шақырыңдаршы бермен, – деп, есік алдында тұрған городскойға бұйырды. Ол таяқты ақсақалды ертіп кірді. Полицимейстер қартқа қарап:

– Мынау «жылым – түйе» дейді. Осының жасы сонда нешеде болады? – деді. Қарт жалшы балаға қарап:

– Түйе жылға ілінбеген. Жылың тышқан шығар? – деді.

– Айта көрменіз, ақсақал. Тышқаны күрсын. Әжем «Жылың – мақұлықтың ең үлкені» деген. Түйеден үлкен мақұлық бола ма, соны айта салып едім.

– Ендеше, жылың ұлу екен. Ұлу деген – балық. Балықтан үлкен мақұлық болмайды, – деді шал есептеп: – Мұның жасы он сегізде.

– Жарайды, бара бер, – деді бастық.

– Ал жұмыс істегеніңе үш жыл болыпты. Масликовтың содан бері неше атын өлтірдің?

– Осы шөптің үстінде жатқан ат. Мен еш уақытта ат өлтіргім келмейді.

– Енді қалай өлді?

– Масликов “Шөпті көп тие” деді. Көп шөпті тарта алмай ат тұрып қалды. Мен шананы итеріп жібердім. Шананың астына түсіп, өліп қалды.

– Қалай ат астына түседі?

– Атыңды ана шананың алдына қой, мен шананы итеріп қалай түскенін көрсетейін.

– Ә... һә. Сен менің атымды өлтіргің келген екен ә? Мен саған көрсетем атты...

Есіктен сөйлей, тұлыпқа оранып, кеңсеге Масликов кірді.

– Аттарымның ішіндегі асыл тұқымды ең жақсы атым

еді. Россиядан әкеліп, Шарафитдин мырза сатып еді. Биыл жасы он алтыда болатын. Баланстағы құны бір жүз сексен сом екен. Жалшылықпен өтеуге бұл иттің өмірі жетпейді. Қалай болатынын енді өзім де түсінбей отырмын, – деді.

Байдың бетіне тесіле бір қарап, тергеуші ат өлтірушіге:

– Кордің бе, байлар атының жасына шейін біледі, ал сен өз жасыңды білмейсің. Қай жасыңда қандай жұмыс істегеніңді біреу сұраса, қалай айтасың?..

– Оны білем ғой. Әне бір жылы өрісте өлген өгізді үйге көтеріп әкелдім. Сонан бір жылдан кейін құдыққа түскен Құтпанның түйесін шығарып бердім. Биыл байдың шобін, өлген атын үстіне салып, сүйреп, үйіне, онан осы кенсеге әкелдім. Бұған жас санаудың не керегі бар?

– Қой ол былшылықты. Полицмейстер, мұнан атты өндіріп бересін, – дейді бай.

– Жалақысынан ұста.

– Айлығы – бір сом сексен тиын, оған мұның өмірі жете ме? Мен пәлен жыл бойына күтіп отырамын ба? Оған шейін бұл шайтан барлық атымды қырып бітіреді ғой. Үйінде малы болса, әкеліп беретін болсын.

– Үйіңде мал бар ма?

– Малым көп...

– Кепілге алатын адамың бар ма?

– Кепілдің керегі жоқ. Өзім өтірік айтпаймын.

– Далаға шығып, мына тұрған кісілердің ішінен тауып беретінің бар ма? Кепілсіз болмайды.

– Даладағының бәрі кепіл болады.

– Қалай бәрі, танымайтын кісілер саған қалай кепіл болмақ? – деп сұраушы таңданады.

– Далаға шығарып көрейік. Даладағы қазақтың біреуі танитын шығар.

– Мұны тануын таниды. Маған ат төлейтін адам керек қой.

– Бәрін табамын. Тек далаға шығайықшы, – деді Мұқан. Шана сүйреген бала далаға шығуы-ақ мұң екен, күтін тұрған ел неше түрлі тілде айқай салысты:

– Актісін жазып бітті ме? Бері кел, ортамызға. Көрейікші өзіңді, – десіп қолынан ұстаған бойы көншілік ортасына алып кетті. Кеңседен алып шыққандардың әкімгершілігі

мен байлығы аяққа басылып, елен қылған жан болмады.

— Ей-ей... кепіл керек оған. Масликовтың атын төлеу керек, — деді полицмейстер.

— Ненің кепілі?! — деп күжілдесті даурыққан көпшілік.

— Бері, бері... Мына ықтасынға алып келіңдер. Тер қатып ауырып қалар өзі... — десіп, айналасын қоршалай көшенің арғы бетіне шығып кетті. Полицмейстердің айқайы, городовойдың ысқырығы шырылдап, азан-қазаны шықты.

— Уә, сендерге не болды? Мұнша дегбірлеріңнен неге айрыласыңдар? — деп, ұзын мұртты біреу артына одырая қарады.

— Қайда апарасыңдар қылмыстыны?

— Қайдағы қылмыс? Ұрлық қылып па бұл?

— Ат өлтірген соны төлейді.

— Ай, Масликов сенде ар бар ма? Осы бала шанадағы шөпті жаяу сүйретіп келмесе, қоралағы барлық атын қырылады. Сенің орныңа мен болсам, осыған жүз сом берер едім, — деді, жуан жұдырығын түйе сөйлеген мал союшы Петька.

— Шуылдамандар, атты төлейді, — деді полицмейстер, — оған шейін ат өлтірушіге кепіл керек!

— Оған кепілдің керегі не?.. Күнімен соған бола балаңы ұстап отырсың, әлгіде айтсаңыз еді. Тарыдан — тау, тамшыдан — теңіз тұрғызған көп емес пе бұл, — деді біреу.

— Аты қанша тұрады екен?

— Бір жүз сексен сом...

— Шығарыңдар бір сомнан. Аты түгіл, Масликовтың әкесінің құнына жеткендей ақша жиналсын!

Жүздеген қол қойын-қонышына сұғынып: «Мә, мә!» — десті.

Бір уыс ақша Масликовқа ұсыныла берді.

— Осындай мейірімдерің болмаса, ел деп кім айтар еді... — деді бір қарт. Ақшаны қолына ұстаған біреу Масликовтың қолына санап беріп, аттың төленгеніне тілхат алды.

— Ой, тоқтаңдар, құны төленді, өлген атты ала кетейік, болмаса Масликов консерв зауыдына сол аттың етін тағы сатады. Онан да өзіміз терісін алып, етін итке берейік...

Қалған ақшаны қолына ұстап, шөпші бала көше толған көпшіліктің ортасында кете барды.

ХАЛЫҚТЫҢ ЕСКЕРТУЛЕРІ

Көшенің жалаң аяғы деп аталатын қаланың алуан түрлі кәсіп иелері бастарын қосқанда, көңіл көтеретіндей ермексіз де емес еді. Орталарында жас палуан Мұқан, әңгімешіл қарты да, би билеп, сырнай тартушысы да, алуан кейіпке түсіп күлдірушісі де, домбыра тартып, ән салатын ақыны да бар еді. Санарбайдың екі бөлмелі үйі алуан түрлі кәсіп иелеріне толды.

Қарт кісілердің көпшілігі мұндай бас құраған жерде әңгімесін өздерін жинаған себепке бейімдеп айтатын ежелгі әдетімен, естіген, есте қалғандарын, көргендерін палуандарға байланыстырып айтты. Оны кейбіреуі тігісін жатқызып, өңдей айтып берсе, біреулері терең судан басын шалып орған қамыстай шашыратып, әлдекімнен есіткен бірденесін кебірден илеген балшықтай берекесін қашырып айтты.

— Ұмытпасам, осы отырған Құлекең де болды-ау деймін, баяғы бір Сарытораңғыл деген жерде тарақтының асы деген ас болды-ау.

— Айғақтамай-ақ айта берсеңші, орашолақ неме... Барымтаның дауында отырған жоқсың ғой. Менің тарақтының асына барғаным рас, бірақ Сарытораңғыл емес, Сарытерек деген жерде болған. Әңгімені божыратпай, жинақтап айт, — деді Құлымбет қарт тыңдаушыларды бір күлдіріп.

— Бәрібір емес пе, Тораңғылы не, Терегі не, сондағы әне бір дәуді айтайын деймін-ау... Сендерге өтірік, маған шын, Құдай салмасын, басы мен мойны Андрейдің тап асыл тұқымды бұқасынікіндей екен. Ортаға келіп отыра қалғанда, ішегін тартып, таңырқамаған адам қалмады. Беліне екі кісінің құшағы жетер емес... білегіне алақұрт моншақтап өткізіп, жіп байлап, оған баланын жұдырығындай қоңырау тағып қойыпты. Төбедей болып шөкелей отырып, есіней түсіп, қолын уқалағанда, қоңырау шылдыр-шылдыр етеді. Ойпырмай, емшегі тап Құрымбайдың шаялап қалған бәйбішесінің емшегіндей... Көзі...

— Ей, көр-жерін былжырақтата бермей, жыққанын айтсайшы!

— Е, сонысын айт, дене деген әркімде де бола береді ғой.

Жыққанын көргенім жоқ. «Сен шық, сен шық» деп жатқанда өкем маған «Атқа бар...» деп қуды да жіберді, тегі, оны ешкім жықпау керек.

Айтып болғаның осы ма?

– Иә, тегі үлкенің айтамын-ау сол палуанның...

– Жықты ма енді?..

– Құлеке, соны былжырақтатпай, өзіңіз айтыңызшы, кімді айтып отыр осы?

Мұның айтып отырғаны – Сарытеректегі тарақты Отеміетін асы. Онда бұл он үш, он төрттегі бала болатын. Сонда сонау кара таудың теріскейінен Қожа палуан деген келген. Оны «жауырыны жерге тимеген, жанды көзіне ілмеген палуан» деп дәріштеп, алғашқыда ешкім баға алмай, жұрттың бөгелгені рас. Бірақ иенге шаншар еті жоқ, аңарық біреу көз ілестірмей жығып кеткен.

– Мынаның айтқан суреті қайда қалды?

– Ей, сурет деген суға түссе еріп кететін қағаз емес пе? Осының былдырақтап айтқанының бәрі рас: есінен, көзін ашып-жұмып, әлдене аркасын құрыстырғандай қолын укалап, денесі мұздаған аттай сілкініп отырды.

Бай-балапандар бөйгемен әуреленіп кетіп, сырлық, қырлық болып бөлініп, палуанға түскен екі топтың қырлығын Үдербай ақсақал басқарды, сырлық жағын Жызак-Созақтан келген Мәукен деген біреу басқарды.

Қожа палуанның әлпетінен шошынып, палуандар бөгелгенде, Үдекенді ашу кернеп кетіп, ұзын қасы көзін жапты да, кеудесіне түскен сақалы селеудей шайқалып, күжілдеген мығым үнімен:

– Ұл тудым деп шешелерің бөкпен жеген біреуің бармысың? – деп, иегін артына қарай бір көтерді.

Топтың сыртын ала тұрған Қазылхан атты біреу қалың топты қайыстай тіліп, алға шықты да:

– Бар, Үдеке! Нағыз ұлдың өзі болмаса, ұлшығы бар. Үдеке... – деп атынан түсе берді. Ол киімін шешіп те әуреленбеді, түйе жүн шекпенінің оң жеңін шешіп, қыл шылбырды алып беліне байлап, бос жеңін соған қыстыра салды. Қожа палуанның сәулетіне қайран қалған жұрт оны күреске түседі деп те ойламады. Беліне баланың құшағы

жеткендей жінішке, жауырыны кергіш қойғандай жалшак, жаратқан арғымақтай қатып қалған жас жігіт екен.

Ол отырған алып дененің алдына барғанда:

– Мына біреуді қандай сор қысып келді? – десіп жұрт іу ете қалды. Жігіт оны елең қылған жоқ. Дәу ауыр жүкпен өзер тұрған түйедей орнынан тұрды да, артына қарай қолын жайды. Оның қасына ертін жүрген сәлдесі шаңырақтай, семіз қожасы бар екен. Сол ат үстінде тұрып:

– Бабан Әлі-Шыри-хұда жар болсын, – деп бата берді. Әлгі шыққан белгісіз палуан оған қараған да жоқ, бата да сұраған жоқ.

Қожа баламен ойнаған кісідей, белінен ұстамай, жауырынынан бүргелі қолын арбаңдата бергенде, жігіт бөріге түскен бүркіттей, күдері белбеуге қолы сарт ете түсіп, жел құлатқан дөңбектей жерге гүрс еткізді. Ауыр дене мәңгірген басын жерден көтере алмай жатқанда, жігіт жеңін киіп, атына мінді де, бөйге күткен тонқа қарай жортып жүре берді...

– Япырмай, атын білмедіңіз бе, Құлеке? – десіп, тыңдаушылар ынтыға түсті.

– Ондай кісі білінбей тұра ма, түбі түрікпеннен келіп, қазаққа сіңген Мұғалбек деген біреу болып шықты.

– Аңғырт қожаны әдіспен жығып кетті ме екен?.. – деді біреу.

– Күшсіз әдіс не бітіреді? Онда күш те, жылдамдық та бар. «Қапы кетті, қайта күрестіреміз» деп сырлық тобы шу көтергенде, палуан:

– Қапылық жоқ. Артық күшпен арсыз палуан қайта күреседі. Мен енді күресті қойдым, – депті.

– Мұғалбектің қайтып күрескенін көрген, есіткеніңіз жоқ па? Ол әлі бар да болар.

– Бар. Мен қатарлы жасы бар. Алтайдың төрт дуан бас қосқан тойында бас палуанды жыққан біреуді жықты да, қайтып күреспей қойды. Озі мақтануды сүймейтін, салмақты кісі. «Палуан» деп сөз қатқанға:

– Менің атым ол емес, өз атымды айта беріңдер, – дейді. Екі баласы екі үй болып. Есілдің бас жағын мекендеп жүр.

– Біздің Мұқан да сондай жауырыны жерге тимеген палуан болып шыкса, абыройына ортақ болып, үйде отырып біз де мақтанамыз, – деп Сапарбай қарт балаға қарады.

– Ерекше біткен күш өрт сияқты. Ол орынды тұтанса, тасты балқытып, темірге айналдырады. Орынсыз тұтанса, елді өртейді. Денеге біткен қуатты игеру үшін ақыл керек... деді Құлекен.

* * *

Қаңтар-ақпанның сықырлаған аязды күндері Айсарыны кеудіретін тастады. Адамның көрілікке мойығысы келмейтін ежелгі әдетімен: «Осы бір желі құрғыр жауырынымнан бүркіттей бүрді де, қозғалтпай қойды. Оның үстіне шаншуы келіп, бүйірімнен тікендей қадалды да қалды... Жердің шон қайысын тілгілеп, үй істеді дегенді кім көрген! Осы бір тірілей кірген моладай, жер үй деген бәле шықты да, еңсесі көтертпей, түнеген қардың бұлтындай басады да тұрады. Меш дей ме, пеш дей ме... Жуа қазған баладай жылтыраған аузына үнілтгі де қойды. Әйхой, жабуы бүтін болса, киіз үйге не жетсін!.. Іргесін қармен көміп, талай зымыстан қысты өткізіп едік. Шаншу, жел деген бәле болып көрген бе онда. Оскен ағаштай, заманның бұл да бір шығарған жаңа тікені-дағы», – деп күрсінеді.

Онысын есіткен жастар күледі:

– Әже-ау, кесек пешті жер үйдің ішінде, екі мезгіл от жақпаса, тоңып жатамыз, шытынаған аязда киіз үйде қалай жатады, жас бала қырылып қалмай ма?..

– Қырылмай-ақ, сендерді өрбіткен бабаларың сол үйдің ішінде туып-өскен. Үй ықтап үйренген жетім танадай далаға шықпай, қосаяқ тышқандай інге үйреніп алған немесіңдер де! Болмаса, ақсүйек қылған жұт қоянды да сол үйде қарсы алғанбыз.

Сондай суық түннің бірінде кешкі асқа төбеті болмаған Айсары киімін шешпей, отырған жеріне қисайып, көз іліндіріп алды да, жаңа жатқан келінін тұрғызып шырақ жаққан-ды.

– Мұнайтпас, ұйықтан қалдың ба?

– Немене, апа?

– Е... жылы үй, жылы төсек, жат, балам, жат. Сол бір жетім баланың халін біліп кел дегенім қашан. Оз шешесі тірі болса, ол осы үйден кетер ме еді? Жас кезінде торғайдай паналаған бұтасы мен болып едім. Кем-кетігіне соның

пешесін тығын еткен қу құдай, жетімекті жеті қарынды етіп, жеті кісінің асын ішпесе, бүйірі шықпайтын етті. Жетім қозымды жетелеп аттатқандай, ертіп жүріп асыраған – мен, еңсеме сүйеу белім бүгіліп, басатын аяқтың табаны сөгілген соң, қаңғырып кетіп еді. Күзде барып жинап –тергенін өкеліп, қылғып алдың да, сондай жан бар еді деп есіңе де алмайсың. Есіңе түсіргендей дыбыс шығаратын перне үзілген, есіңе қайдан түссін ол?

– Апажан-ау, не болды? – деп, Мұңайтпас төсегінен тұрып, тонын жамылып, анасының алдына келіп отырды.

– Не болсын, жетімім тарығып жүр. Бір жеті болды түсімнен шықпайды. Торғайдың топты көкжал қасқыры қамап жүр! Сырғауылды сындырып алып, айғай салған үнінен ояндым. Қияндағы қиын жұмысына соны жұмсайды деп едің, тоғайдың топты қасқыры соны жеп-ақ қойған шығар...

– Апажан, тәңірдің таңы атса, жаяу кетсем де барып келейін. Озің тымауратып жүріп, кинала бермеші, шешініп, төсегіне жатшы.

– Қасқыр жеп қойса, бардың не, бармадың не? Сол жетімнің хабарын есітпей, мен төсекке жатпаймын! –деп Айсары шарта жүгініп, жасаураған көзін жұмып алды. Жер төңкеріліп жатса да бөгде сөз аузынан шықпайтын ананың бетіне қадалып, Мұңайтпас та отыра берді. Көзін жұмған ана Мұқанның туып-өскен күндерін ой жасуынан өткізді.

* * *

Қазақтың ескі әдетімен Лук пен Ернақтың көп жылғы достығын есте қалдыру үшін, картайып келгенде, сүйек жаңғырту ретімен құдалық болды. Баласы ер жете бергенде Ернақ өлді. Кеудіреп қалған Лук батыр Айсарыға көңіл айта отырып:

– Ернақ пен екеуміз, ханның қанды жорығынан қайтып келе жатып, жүйесіз істеген желікке пұшайман болып, қайтып хан маңына жуымасқа серт еткен едік. Үлкен көлдің жиегінде бір-біріне жабыса шыққан зәулім ағаштың түбінде, жалаңаш төсімізді басып тұрып: «Осы жабыса біткен қос ағаштай, құшақтасқан достығымызды қара жер айырсын», – деп едік, сол сертімізге қаяу түсірмей жеттік. Міне, қара